

Спадкування за заповітом: чи є шанс на оскарження?



Оксана ТРОПЕЦЬ,
старший юрист Dmitrieva & Partners

Заповіт – вид одностороннього правочину щодо розпорядження спадкодавця на випадок своєї смерті. У заповіті фіксується воля спадкодавця, якою він може залишити все своє майно або його частину будь-якій особі, розподілити частки у спадщині, скласти особливі заповідальні розпорядження, обмежити права на спадщину.

Ст. 203 Цивільного кодексу визначає загальні вимоги, дотримання яких є необхідним для чинності правочину (в нашому випадку – заповіту):

- зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави та суспільства, його моральним засадам;

- особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

- волевиявлення учасника правочину має бути вільним та відповідати його внутрішній волі;

- правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;

- правочин має бути спрямованим на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

- правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Ст. 1247 Цивільного кодексу України встановлює загальні вимоги до форми заповіту, який має бути складений у письмовій формі (із зазначенням місця та часу його складення), особисто підписаний заповідачем та посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у ст. 1251-1252 цього Кодексу.

Законодавство встановлює вимоги щодо посвідчення заповіту нотаріусом:

- нотаріус посвідчує заповіт, написаний власноручно заповідачем або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів;

- нотаріус, на прохання особи, може записати заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів (такий заповіт має бути прочитаний заповідачем і підписаний ним).

Якщо внаслідок фізичної вади або хвороби особа не може власноручно підписати документ, то за її дорученням, в її присутності та в присутності нотаріуса цей документ може підписати інша особа. Про причини, через

які фізична особа, що звернулася за вчиненням нотаріальної дії, не могла підписати документ, зазначається у посвідчувальному написі. Правочин за особу, яка не може його підписати, не може підписувати особа, на користь або за участю якої його посвідчено.

Спори щодо дійсності чи недійсності заповіту виникають після смерті заповідача. Ці спори можуть бути пов'язані з тим, що заповіт було складено особою з порушенням змісту, форми, волі та волевиявлення заповідача. Оскільки заповіт є одностороннім правочином, то за наявності вказаних ознак його можна віднести до нікчемних або до оспорюваних правочинів.

Нікчемний чи оспорюваний

Судами розглядаються спори різного предмета та підстав, що пов'язані зі спадкуванням, зокрема спори, що стосуються спадкування за заповітом, визнання заповітів недійсними.

Відповідно до вимог ст. 1257 Цивільного кодексу України, заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. За позовом зацікавленої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі.

Отже, чинність заповіту пов'язується законом із дотриманням вимог щодо його форми та посвідчення. При цьому невідповідність заповіту

вимогам закону означає його нікчемність.

Досить складними для судів є визначення предмета доказування і правильного застосування норм матеріального права у спорах про визнання заповіту недійсним. Потрібно визначити необхідні вимоги до заповітів, передбачені законом. Недотримання цих вимог є підставою для визнання заповіту недійсним.

Відповідно до ст. 27 Цивільного кодексу України, нікчемним є правочин, який обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки.

Ст. 225 Цивільного кодексу України визначає правові наслідки вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними:

- правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а у випадку її смерті – за позовом інших осіб, чий цивільні права або інтереси порушені;

- у разі визнання недієздатною фізичної особи, яка вчинила правочин, позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун;

- сторона, яка знала про стан фізичної особи у момент вчинення правочину, зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану через вчинення такого правочину.



Особливості судекспертизи у таких справах

У справах про оскарження заповіту суд, за клопотанням сторони, у переважній більшості випадків призначає судово-медичну та посмертну судово-психіатричну експертизу. Згідно зі ст. 145 ЦПК України, призначення експертизи є обов'язковим у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Призначення експертизи є обов'язковим за клопотанням хоча б однієї зі сторін, якщо у справі необхідно встановити психічний стан особи.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.10.2001 р. №397, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 01.03.2002 р. за №219/6507.

Згідно з пунктом Порядку, судово-психіатрична експертиза призначається органами досудового слідства та суду і проводиться за їхнім відповідним рішенням, з метою відповіді на питання, що виникають під час провадження адміністративних, кримінальних та цивільних справ з приводу психічного стану особи.

Відповідно до п. 35 Порядку, висновок експертизи повинен бути обґрунтованим і містити відповіді на поставлені перед ним питання в межах його компетенції, мати конкретний характер. У разі виявлення експертом важливих фактів, з приводу яких йому не були поставлені запитання, він дає відповідь з власної ініціативи. Відповіді не можуть мати форму рекомендацій або вказівок слідству чи суду.

Практика ВСУ

У п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» роз'яснено, що правила ст. 225 ЦК поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, що вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо).

При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі ст. 225, ч. 2 ст. 1257 ЦК, відповідно до ст. 145 ЦПК, за клопотанням хоча б однієї зі сторін суд зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину. Рішення судів у справах про визнання заповіту не-



дійсним часто ґрунтується лише на висновках судових експертиз.

На розгляд експертів ставляться питання щодо встановлення захворювання, якими страждав заповідач, експертами аналізуються лікарські призначення та препарати, на яких ґрунтуються висновки про можливість прояву побічних ефектів препаратів у день посвідчення заповіту, тяжкості перебігу захворювань, можливості хвороби негативно вплинути на свідомість заповідача та свободу його волевиявлення.

Обставинами, з якими закон пов'язує застосування ч. 1 ст. 225 ЦК, може бути лише абсолютна неспро-

їх відповідність іншим фактичним даним; узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи; обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи. Варто зазначити, що доказування не може ґрунтуватися на припущеннях. Суд повинен дати оцінку доказам та оцінити всі докази у взаємному зв'язку й сукупності.

Згідно з постановою Верховного суду України від 29.02.2012 р. у справі №6-9цс12, висновок про тимчасову недієздатність учасника правочину слід робити на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний

Якщо хоча б один елемент не відповідатиме вимогам законодавства, суд матиме підстави для визнання заповіту недійсним

можність особи у момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій і керувати ними. В основу рішення суд не може покласти висновок експерта, який ґрунтується на припущеннях. Така правова позиція міститься у постанові Верховного суду України від 29.02.2012 р. у справі №6-9цс12.

У п. 17 постанови Пленуму Верховного суду України від 30.05.1997 р. №8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» роз'яснено, що при перевірці та оцінці експертного висновку суд повинен з'ясувати наступні моменти: чи було додержано вимоги законодавства при призначенні та проведенні експертизи; чи не було обставин, які виключали участь експерта у справі; компетентність експерта, чи не вийшов він за межі своїх повноважень; достатність поданих експертів об'єктів дослідження; повноту відповідей на порушені питання та

стан особи в момент вчинення правочину. Хоча висновок експертизи у такій справі є лише одним із доказів, йому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами. Будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була особа в конкретний момент вчинення правочину здатною розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу», визначена презумпція психічного здоров'я, суть якої полягає в тому, що кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим законом та іншими законами. Зазвичай, суди не надають належної оцінки експертизі та повністю довіряють висновкам експертів, не вдаючись до їх оцінки.

У п. 14 постанови Пленуму Верховного суду України №8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» зазначено, що судово-психіатрична експертиза призначається, коли вирішення кримінальної або цивільної справи залежить від визначення психічного стану особи на час вчинення нею певного діяння чи укладення угоди, за наявності сумнівів щодо її спроможності усвідомлювати значення своєї поведінки внаслідок психічної хвороби або тимчасового розладу душевної діяльності.

При дослідженні висновку судових експертів та психіатрів перш за все необхідно дослідити стан заповідача безпосередньо перед складанням заповіту, його поведінку, висловлювання. Таким чином, найчастіше формальною підставою для визнання заповіту недійсним стає неосудність спадкодавця в момент оформлення заповіту. Заповіт, складений дієздатною особою, але яка перебувала у стані, що не дозволяє їй розуміти значення своїх дій, судом може бути визнаний недійсним.

Для визнання заповіту недійсним існує кілька підстав: якщо документ був складений особою, нездатною усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними в момент складення; якщо заповіт був складений під впливом третіх осіб, обману, погроз або насильства. Оскаржити заповіт можна і в тому випадку, якщо його було складено під час небезпечної для життя хвороби або внаслідок важких обставин. Підставою для визнання заповіту недійсним є також порушення форми його складання.

Заповіт – це односторонній правочин, до якого існують певні вимоги. Ці вимоги складаються з таких елементів: суб'єкт, його волевиявлення, зміст і форма правочину. Суд встановлює, перевіряє та надає оцінку цим елементам. Якщо хоча б один елемент не відповідатиме вимогам законодавства, то суд матиме підстави для визнання заповіту недійсним.

У цій статті ми навели основні моменти зазначеної категорії справ. Однак кожен випадок є індивідуальним і має безліч суттєвих особливостей.